

Prof. UAM dr hab. Marzena Matla
Wydział Historii
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu
ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7, Poznań

Poznań, 28. 04. 2023

Posudek habilitační práce:

PhDr. Ivo Štefan, Ph.D.

Počátky státu a křesťanství v raně středověké střední Evropě: archeologie – historie – sociální modely, Univerzita Karlova, Filozofická fakulta 2022, ss. 336

Otázky vzniku státních útvarů a christianizace střední Evropy patří k důležitým a často diskutovaným, ale také komplikovaným tématům v historiografiích jednotlivých středoevropských zemí. Skromná základna písemných pramenů a rostoucí, ale ne vždy dobře prozkoumaný a publikovaný soubor archeologického materiálu zde stojí v protikladu ke značnému množství různorodých, často protichůdných hypotéz a desítky let trvajících diskusí o jednotlivých aspektech těchto procesů.

V předložené habilitační práci Ivo Štefan sestavil osm článků, z nichž většina byla publikována v letech 2009-2022, a jeden je v publikačním procesu. V každé z těchto studií jsou řešené téma a výzkumné otázky zasazeny do stávajícího diskurzu, s odůvodněním použité metodologie a nástrojů. Texty jsou propojeny do promyšleného a logického problémového a narativního celku, který odhaluje různé aspekty formování střední Evropy, s důrazem na zobrazení specifického „dialogu historie a archeologie“. Jádrem autorova zájmu je přirozeně raně středověký přemyslovský stát, jehož vývoj je ukázán jak ve středoevropském rámci, tak v konkrétních případech s přihlédnutím k západoevropským a východoevropským analogiím. S výjimkou jednoho textu, napsaného společně s Ladislavem Varadzinem (autorské příspěví I. Štefana bylo v tomto textu vyjádřeno 70%), se jedná o autorovy původní práce představující výsledky jeho mnohaletého bádání (které se mimochodem odrazilo také v řadě dalších autorových publikací).

Považuji za nezbytné již v úvodu mého hodnocení zdůraznit obrovskou poznávací hodnotu práce Iva Štefana, spočívající především v komparativním a interdisciplinárním přístupu k jednotlivým otázkám. Autor se neomezil pouze na archeologický výzkum, ale hojně využil historických pramenů, a také poznatků a modelů kulturní antropologie. Nedostatkem mnoha prací vzniklých v našem středoevropském okruhu je nepochybně jednak jejich svébytná „národní perspektiva“ bez širší komparace, a jednak opírání se výlučně o výsledky a metody vlastního oboru – to pak omezuje možnost komplexního pochopení mnoha jevů a procesů. Autorova volba interdisciplinárního přístupu umožnila vytvořit ucelenější obraz řady analyzovaných aspektů a podat nové, originální výzkumné interpretace. Nezpochybnitelně vysoké hodnocení zasluhuje také ucelenost a logická strukturovanost práce.

V první kapitole (*Proměny raně středověkých společností a počátky státu*, s. 1-204) autor analyzuje počátky státnosti ve střední Evropě, a tak byl logickým východiskem fenomén fungování a zániku Velké Moravy, prvního středoevropského státního útvaru, který podle ustálených představ starší historiografie sloužil jako vzor pro ostatní později se formující středoevropské monarchie. Ivo Štefan podává komplexní analýzu řady klíčových otázek spojených se specifikou tohoto politického útvaru: počínaje povahou moravské moci, přes sociální diferenciaci a charakter elit, stabilitu institucí (Velká Morava byla podle něj „projektem“ založeným do značné míry na křehkém principu dobrovolné, vzájemně výhodné spolupráce), dále základ legitimacy panovníka a elit (která se podle něj opírala o vojenskou expanzi), až po integrační mechanismy (výstavba rozsáhlých center organizovaných

mocenským aparátem, v nichž se rozvíjel obchod a v jehož rámci probíhala složitá kontrola a redistribuce luxusního zboží, sloužícího k zajištění loajality elit i prostých občanů). Autor svůj názor na zánik Velké Moravy staví na novějších badatelských koncepcích a tvůrčím způsobem je doplňuje, zánik chápe tedy jako výsledek souhry různých faktorů, včetně vnitřních bojů, nedostatečné expanze vedoucí k negativní ekonomické bilanci bránící strukturálním změnám, a konečně také neschopnosti velkých aglomerací plnit v nových podmínkách své dřívější funkce (a nikoliv, jak to prezentovalo starší dějepisce, jako důsledek uherského vpádu). V této souvislosti autor nepřehlédl ani dvě v recentní historiografii intenzivně diskutované otázky, a to problematiku „státu středoevropského typu“ (aby poukázal na základní nesrovnalosti spojené s Velkou Moravou) a koncepci předpokládající, že mojmírovská Morava nebyla státem, ale strukturou náčelnického typu. Lze konstatovat, že předložená analýza písemných pramenů a archeologických výzkumů s přihlédnutím k západoevropským analogiím poskytuje poměrně ucelený a věrohodný obraz fungování a zániku prvního středoevropského státu.

Rozbor role Velké Moravy při vzniku a fungování přemyslovského státu je rozšířením diskuse o směrech státotvorných impulsů ve střední Evropě. Jejím důsledkem je přehodnocení některých zavedených koncepcí a zpochybnění některých dosud uznávaných oblastí moravského vlivu. Ivo Štefan při nastolení otázky rozsahu a podoby kontaktů mezi Velkou Moravou v době její existence a českými zeměmi (tj. Českou kotlinou) uznává některé v historiografii tradičně přijímané analogie (zlatnictví, architektura), přičemž správně poukazuje na problémy jednoznačného rozlišení zdroje některých impulsů v kontextu silných franských vlivů na obě oblasti. Současně upozorňuje na rozdíly, jako např. odlišnou sociální strukturu komunit žijících na venkově, poněkud odlišný způsob reprezentace elit, nedostatečnou datovací základnu či přílišnou diferenciaci bránící srovnávání mezi českými a moravskými centry. V důsledku toho se namísto dosud přijímaného názoru o „kopírování“ moravských organizačních vzorů (jednotného „vzoru“) při výstavbě přemyslovské domény i jiných středoevropských politických útvarů přiklání k tezi, že se mohlo v daných útvarech jednat o výsledek uplatnění podobných strategií sociální integrace v reakci na podobnou výchozí socioekonomickou a politickou situaci.

Nejrozsáhlejším, *de facto* monografickým textem hodnoceného souboru je pojednání věnované proměnám Pražské kotliny a jejích spádových oblastí v raném středověku (od 6. do počátku 13. století), které si klade za cíl mimo jiné postihnout specifika centrální role Prahy vůči přilehlému regionu (*Hledání středu: proměny centrality Pražské kotliny a jejího okolí v raném středověku*, s. 71-204). Autor přistupuje k problematice dvojím způsobem: v první části chronologicky analyzuje hlavní etapy vývoje centrálních hradů a s nimi spojených sociálních struktur a sítí, ve druhé části se zaměřuje na specifika hospodářského vývoje regionu, včetně vztahů mezi centrálními hrady a ostatním územím, přičemž okruh řešených konkrétních problémů je mimořádně široký: vedle proměny funkce přemyslovských hradů a přemyslovské mocenské základny jsou to otázky osídlení, demografická problematika, christianizace, charakter venkovských aktivit, řemesla a výroba, základy společenské organizace a specifika jednotlivých skupin, povaha elit, jejich majetková základna a způsob reprezentace atd. Autorovy koncepce se opírají o archeologické výzkumy, obohacené o poznatky přírodních věd (např. palynologické analýzy), rozsáhlé využití písemných pramenů a obratnou aplikaci sociálních modelů. Je zřejmé, což zdůrazňuje, že analýzy jednotlivých etap narážejí na řadu omezení, která souvisejí s neuspokojivým stavem výzkumu, problémy s datováním objektů, určením jejich povahy a využití daného areálu, obtížemi při sledování demografických a sídelních změn, fragmentárním charakterem pohřebišť, nedostatkem nálezů či specializovaných analýz atp. S uznáním však lze konstatovat, že autor dokáže tato omezení umně minimalizovat díky vhodnému využití různých druhů pramenů a interdisciplinárnímu přístupu. Opodstatněné je přijaté východisko práce – od nejstaršího slovanského období;

tento přístup autorovi umožňuje prokázat kontinuitu jednotlivých vývojových fází, a tak ukázat, že přemyslovský systém není novinkou, ale transformací staršího, byť poněkud jinak orientovaného politického teritoria v Pražské kotlině. Středočeské přemyslovské knížectví nepovažuje Štefan za autokraticky řízený miniaturní „stát“, nýbrž za společný podnik členů knížecího rodu obklopených vlastními družinami, s právem držet jim náležející hrady a území (s. 27/97). Zároveň Jiřím Slámou dříve zakotvená koncepce výstavby středočeské domény byla mj. díky autorovu výzkumu modifikována; v optice prezentované v hodnocené práci byl tento proces delší, zahrnoval větší počet hradišť, včetně některých hradišť s poněkud odlišnými funkcemi (29/99).

Ivo Štefan mapuje také další proměny středních Čech v 11. a 13. století a hledá příčiny systémového odklonu od udržování většího počtu velkých, opevněných hradů k lokálním centrům druhého řádu (dvorům), přičemž poukazuje mj. na zánik jejich vojenské funkce, rozšiřování pražské aglomerace, změny v majetkových a sociálně-ekonomických vztazích, a také na roli, kterou v tomto procesu hrály donace církevním institucím a vznikající pozemkové vlastnictví elit. Pokud jde o posledně jmenované, autor nepředpokládá kontinuitu s předchozí dobou. Tuto restrukturalizaci systému charakterizuje jako proces iniciovaný a řízený panovníky (od první poloviny 11. století), který umožnil přísnější kontrolu nad venkovským obyvatelstvem, a snad také zavedení intenzivnějších systémů hospodaření.

Značnou pozornost autor věnuje proměně hospodářských a obchodních vztahů v Pražské kotlině, o níž pojednává samostatně. Studii začíná nejstarší fází a budováním sociálních vazeb prostřednictvím darů luxusních předmětů spojených se společenskou prestiží, přechází k mechanismům knížecí ekonomiky 11.-12. století s tributem, službami, systémem přerozdělování příjmů/darů a organizací řemeslné výroby. V opozici k marginalizaci tržní sféry v raně středověké ekonomice, která se objevuje v historiografii (ve prospěch systému přerozdělování), také důrazně upozorňuje na roli pražského trhu, který byl nejen centrem mezinárodního obchodu, ale již od 60. let 10. století také obchodu regionálního. Není vyloučeno, že některé autorovy otázky a návrhy se ještě stanou předmětem dalších diskusí, je však zároveň nutné uznat, že autorův pečlivý rozbor všech druhů pramenů vytváří ucelený a sugestivní obraz vývoje Pražské kotliny.

Druhá kapitola (*Výzkum christianizace jako mezioborový dialog*, s. 207-288) přináší obraz christianizace střední Evropy, s důrazem na Českou kotlinu. Úvodní text, podávající přehled christianizace a vývoje církevních struktur v celé střední a východní Evropě (Čechy, Polsko, Uhry a Rus) v 9. až 12. století, se zaměřením na tzv. klíčové mezníky, je vynikajícím podkladem pro úvahy představené v následujících textech, věnovaných přechodu od pohanství ke křesťanství v samotné České kotlině a formování nejstarších církevních správních struktur, tj. farní organizací. V tomto srovnávacím přístupu autor prokazuje velmi dobrou znalost výzkumů prováděných v jednotlivých stredo-evropských zemích. Syntetický přístup může někdy vest k drobným nepřesnostem a opomenutím, to však nijak nesnižuje hodnotu tohoto výkladu. Zohledněna je mimo jiné akulturace elit v genezi procesu a formování „mikrokřesťanství“ s jejich specifiky v dané oblasti. Při této příležitosti autor naznačuje svou skepsi ohledně jednotného náboženského systému (pohanského panteonu) ve všech slovanských jazykových oblastech (s. 208) nebo upozorňuje na určitou formu sakrální autority panovníků (s. 209n).

Analýza hmotných a písemných zpráv o počátcích křesťanství v České kotlině v 9. století (které autor nespojuje se začátkem výskytu kostrových pohřbů), včetně záhadného křtu českých knížat v roce 845, vede I. Štefana k polemice s tezí o epizodičnosti tohoto jevu předpokládanou v novější české historiografii. Autor předpokládá, že tato knížata České kotliny zůstala křesťany, což však podle jeho názoru nevyklučovalo jejich účast na náboženském životě pohanské společnosti (s. 256/164). I když lze souhlasit s tím, že koexistence pohanství a křesťanství je známa také z jiných evropských oblastí, osobně bych

mlčení franských pramenů o možném návratu Čech k pohanství nepřikládala velký význam. Tyto prameny totiž věnují pozornost Slovanům v České kotlině především v kontextu vzájemných vztahů, konfliktů či podřízenosti, a obvykle neprojevují hlubší zájem o jiné aspekty.

V rozboru formování farní organizace v Čechách, který tuto část studie uzavírá, navrhuje autor (přesněji autoři) nový přístup k problematice, vycházející ze změny lokalizace pohřebišť vůči topografii sídel. S poukazem na to, že dosavadní výzkumy historiků umění nemají dostatečný podklad pro přesné datování vzniku vesnických kostelů, a tedy ani související farní organizace, interpretuje Štefan se spoluautorem archeologicky pozorovaný zánik vesnických řadových pohřebišť v krátkém časovém úseku na přelomu 11./12. století jako akci spojenou s existující sítí kostelů a zavádějící nový farní systém. Autoři bezesporu vhodně využívají archeologických i písemných pramenů, přesto si v této souvislosti lze položit otázku, zda poněkud nenadhodnocují zmínku vyšehradského kanovníka o příslušnosti jednotlivce ke konkrétnímu vesnickému kostelu jako podkladu pro jejich zobecňující závěr, že v Čechách platil farní princip již v první třetině 12. století.

Závěrečná třetí kapitola (*Zapomenutá neštěstí: otroci, nesvobodní a lidé na okraji*, s. 289-336), věnovaná nejnižším skupinám společnosti, tedy otrokům, nesvobodným a lidem na okraji, zajímavě doplňuje předchozí úvahy o budování státu, křesťanské společnosti a církve. V prvním ze dvou textů této kapitoly se autorovy úvahy týkají mimo jiné role těchto skupin ve fungování ekonomiky raných států, zatímco druhý text je jakýmsi svědectvím o stupni christianizace a změnách společenské mentality, k nimž došlo během procesu budování státu a rozvoje církevních struktur.

Zapojení se Ivo Štefana do evropské debaty o významu otrokářství a obchodu s otroky je založeno na dvou východiscích: jejich roli v místní ekonomice a potenciální diferenciaci funkcí, a také faktické roli obchodu s otroky, na níž byl v dosavadní české historiografii postaveny rovněž vývoj říše prvních Boleslavů. Posledně jmenovaný jev, po rozboru historických pramenů a s ohledem na nedostatek archeologických dokladů (zejména arabských mincí v českých zemích), autor hodnotí jako přeceňovaný. S ohledem na kategorii lidí na okraji společnosti Štefan sleduje na raně středověkých českých pohřebištích přítomnost znaků sociálního vyloučení (kritérii jsou místo pohřbu, orientace apod.), ilustrujících míru recepce křesťanství a budování nové sociální mentality. Využití archeologických analýz a interpretací v první řadě, bez retrospektivních analogií, je metodologicky správným přístupem, a těžko také nesouhlasit s autorovými vyváženými tvrzeními, která odmítají existenci nadregionálního sémantického systému pohřebních zvyklostí (s. 318). Analýzy jednotlivých případů mu dovolují formulovat určité závěry ohledně příčin jevu (vazby na sociální strukturu, náboženské/posmrtné koncepty či individuální charakteristiky zemřelých), přičemž Autor zároveň upozorňuje, že pro fenomén zvláštních pohřbů neexistuje vždy jednoduché, univerzální vysvětlení.

Shrneme-li předloženou habilitační práci Ivo Štefana, je třeba říci, že představuje velmi důležité návrhy nových pohledů na řadu diskutovaných otázek spojených s politicko-kulturními a společenskými změnami v České kotlině. Autor prokazuje výbornou znalost zkoumané problematiky, nejen z pohledu středoevropského, ale i evropského, o čemž svědčí jeho precizní znalost mnohotvárného historiografického diskursu nejen v českém prostředí či sousedních zemích, ale také v literatuře anglosaské, a rovněž jeho kritická reflexe. Autor vychází z nejnovějších metodologických konceptů různých oblastí humanitních věd a komparatistických přístupů, což pozitivně ovlivňuje jeho pohled na diskutovanou problematiku a originální badatelské interpretace prezentované v hodnocené práci. Je nepochybné, že badatelská práce Iva Štefana přinesla vynikající výsledky, dané jeho schopností spojit analytické studie se syntetickým pojetím a interdisciplinárním přístupem k výzkumu, tedy propojit archeologické a historické prameny s umnou aplikací sociálních

modelů vypracovaných antropologií. Díky tomu budou autorovy poznatky představovat důležité záchytné body v diskusi o výstavbě a proměnách přemyslovskeho státu. Bez ohledu na to, že s některými autorovými tezemi lze polemizovat – což je, samozřejmě, neodmyslitelná součást bádání v humanitních vědách – nelze i těmto tezím upřít, že vycházejí z široké a různorodé pramenné základny a jsou ve svém přístupu k problematice nejen poučenými, ale zároveň tvůrčími výzkumnými interpretacemi.

Nejsem kompetentní hodnotit jazykovou stránku práce.

Předložená habilitační práce splňuje požadavky standardně kladené habilitačním pracím v oboru archeologie, a proto ji doporučuji k dalšímu řízení.

